

ського ліберально-демократичного руху. Земські радикали відстоювали ідею встановлення конституційного ладу в Російській імперії, що передбачало конституційне закріплення демократичних прав і свобод, рівноправність, парламентаризм та встановлення конституційної монархії, децентралізацію влади, політичний плюралізм. Представники ліберального крила обмежувались необхідністю вирішення проблеми демократизації земського самоврядування. Учасники земського ліберально-демократичного руху ставили за мету реалізацію консти-

туційних ідей шляхом реформ. Національна складова частина земського конституціоналізму мала нелегальний характер і полягала у визнанні політичної автономії України в складі демократичної Росії. Свого найвищого піднесення ідеї земського конституціоналізму досягли на початку буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. Незважаючи на переслідування з боку царського уряду, українські земські ліберали не припиняли своєї діяльності в період політичних репресій та Першої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1898 г. Полтава : Типо-Литограф. И.А. Дохмана, 1900. Розд. паг.
2. Веселовский Б. История земства за 40 лет. Санкт-Петербург : Изд-во О.Н. Поповой, 1911. Т. 3. 708 с.
3. Пирумова Н. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. Москва : Наука, 1977. 287 с.
4. Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х рр. XIX ст.). *Київська старовина*. 2001. № 1. С. 118–125.
5. Демиденко Г. Історія вчень про державу і право : курс лекцій. Харків : Право, 2012. 416 с.
6. Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. Київ : Наукова думка, 1977. 221 с.
7. Жиленкова И. Либеральное движение в Украине. Концепции государственности в либерально-демократической мысли (конец XIX – начало XX в.) : монография. Киев ; Харьков : Единорог, 2000. 184 с.
8. Скакун О. Политические и конституционно-правовые идеи либерального земства на Украине. *Советское государство и право*. 1982. № 3. С. 119–126.
9. Верещагин А. Земский вопрос в России (политико-правовые аспекты). Москва : Международные отношения, 2002. 192 с.
10. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст. Київ : Смолоскип, 1996. 122 с.
11. Ленин В. Гонимые земства и аннибалы либерализма. *Полное собрание сочинений* / В. Ленин. 5 изд. Москва, 1972. Т. 5. С. 21–72.
12. З'їзд у Полтаві для вияснення справи про землю і про потреби селян. *Рідний край*. 1906. 5 січня. № 1. С. 14–17.
13. Чижевський П. Збори парламентської групи автономістів 18 травня. *Рідний край*. 1906. 3 червня. № 22. С. 8–9.
14. Козаченко А. Земське самоврядування на Полтавщині у період Першої світової війни. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 2 (158). С. 110–113.

УДК 340.1

ЮРИДИЧНІ ПРЕЗУМПЦІЇ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ: ПОНЯТТЯ І ЗНАЧЕННЯ

LEGAL PRESUMPTIONS IN CRIMINAL LAW: CONCEPT AND SIGNIFICANCE

Кувалдіна О.О., студентка

Інститут післядипломної освіти

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті наведено огляд наукових підходів до інтерпретації презумпцій у правовій науці. Проаналізовано теоретичні визначення юридичних презумпцій у кримінальному праві. Окреслено основні особливості та значення кримінально-правових презумпцій, проаналізовано підходи до їх класифікації та використання в процесі перерозподілу тягара доказування. Визначено місце та роль презумпцій у кримінальному праві. Виокремлено ключові відмінності між презумпціями та висновками, одержаними від непрямих доказів.

Ключові слова: юридичні презумпції, презумпція невинуватості, тягар доказування, кримінально-правове регулювання.

В статье приведен обзор научных подходов к интерпретации презумпций в правовой науке. Проанализированы теоретические определения юридических презумпций в уголовном праве. Определены основные особенности и значение уголовно-правовых презумпций, проанализированы подходы к их классификации и использования в процессе перераспределения бремени доказывания. Определены место и роль презумпций в уголовном праве, а также указаны ключевые различия презумпций и выводов, полученных от косвенных доказательств.

Ключевые слова: юридические презумпции, презумпция невиновности, бремя доказывания, уголовно-правовое регулирование.

The article provides an overview of scientific approaches to interpretation of presumptions in legal science. Theoretical definitions of legal presumptions in criminal law have been analyzed. The main features and significance of criminal law presumptions have been outlined, approaches to their classification and use in the process of redistribution of the burden of proof have been analyzed. The place and role of presumptions in criminal law have been determined. The key differences between presumptions and conclusions drawn from indirect evidence have been outlined.

The place of presumptions in criminal law as a special technique and assumption that reveals the content of the article of the criminal law in terms of the purposes and motives, by which the legislator was governed while establishing a criminal law order or prohibition has been reviewed. The article provides examples of the most important presumptions of the general part of criminal law and their legislative consolidation. The content of the presumption of innocence as one of the most important criminal law presumptions has been underlined. The basic provisions of the presumption of innocence in international legal practice have been formulated.

The essence and features of application of indirect criminal law presumptions as a mean of legal technique in determining the degree of crime in public relations have been described. The analysis of the main aspects of consideration of presumptions in criminal law and their role in the process of resolving disputes in the court have been carried out. The goals, which are achieved in the criminal law regulation by the means of presumptions, have been defined.

Key words: legal presumptions, presumption of innocence, burden of proof, criminal law regulation.

Вивчення природи презумпцій є особливо важливим у сучасних умовах. Недостатнє знання природи правових презумпцій призводить до неефективності функціонування інших елементів права і безпосередньо позначається на розвитку всієї правової системи України. Необхідність вивчення та аналізу природи презумпцій зумовлена тим, що в процесі правового регулювання презумпції допомагають глибше з'ясувати роль і значущість інших правових норм, знімають невизначеність і виступають сполучною ланкою у процесі застосування різних норм права. Презумпції виступають у ролі нормативних розпоряджень особливого типу.

Питання сутності та значення юридичних презумпцій розкривалося у роботах таких вчених, як В.К. Бабаєв, Ю.В. Білоусов, М.А. Гурвич, Л.Б. Ісмаїлова, А.О. Кузнецова, Я.Б. Левенталь, Д.І. Мейєр, Ю.О. Серіков, В.П. Феніч та ін.

Мета статті полягає у визначенні з урахуванням чинного законодавства та інших правових джерел, правозастосовної практики та напрацювань теорії, поняття юридичних презумпцій та їх значення у кримінальному праві.

Проблема презумпцій у правовій науці є однією з найскладніших для дослідження, оскільки торкається цілого комплексу питань, пов'язаних із розумінням цієї категорії, з'ясуванням її сутності, природи, місця та значення у праві. Використання презумпцій у процесі перерозподілу тягаря доказування на практиці було започатковано ще в Стародавньому Римі, проте теоретичному дослідженню проблемі презумпцій римські юристи не піддавали.

Одним із найбільших кроків вивчення презумпцій можна вважати монографію Д.І. Мейєра «Про юридичні вимисли та припущення, про приховані та удавані дії» (1854 р.), в якій презумпції розглядаються як аномальні явища з правовою природою. Д.І. Мейєр визначив презумпцію як визнання факту тим, що існує з вірогідності, що він існує. У процесі дослідження науковець виділив два види презумпцій: законні (*praesumptiones juris*) та загальні (*praesumptiones hominis*). Основною причиною закріплення презумпцій у законах він вважав бажання усунути суперечки та прискорити розгляд справ у суді [1, с. 44].

Першою ґрунтовною працею, в якій проблема презумпцій розглядається з позицій загальної теорії права, була монографія В.К. Бабаєва «Презумпції в радянському праві», в якій автор розглянув логічну, політичну та правову природу презумпцій, проаналізував спільні та відмінні риси презумпцій і суміжних правових категорій, як-от версія, гіпотеза, фікція, преюдиція, загальновідомі факти і непрямі докази. Не обмежуючись дослідженням ролі презумпцій у процесі доказування, В.К. Бабаєв висловив думку, що для всіх правових презумпцій характерна політична забарвленість, оскільки всі вони встановлюються правлячим класом із метою задоволення власних інтересів [2, с. 96].

Варто зауважити, що класифікація презумпцій в юридичній науці є досить розгалуженою – використовуючи комплекс критеріїв, можна виділити такі групи презумпцій, як фактичні та законні, спростовні та неспростовні, публічно-правові та приватноправові, прямі та непрямі, матеріально-правові та процесуальні, високовірогідні та маловірогідні тощо. Зупиняючись на останніх видах, варто зазначити, що основною відмінністю високовірогідних від маловірогідних презумпцій є логічна основа і спосіб формулювання. Високовірогідні презумпції утворюються з огляду на загальні припущення, а маловірогідні – лише на основі завдань правового регулювання. Також досить поширеним є розмежування презумпцій на прямі (ті припущення, що прямо закріплені у праві) та непрямі (їх наявність можна визначити, проаналізувавши зміст правової норми).

В останні роки інтерес науковців до дослідження презумпцій зростає. Процесуально-правові презумпції закрі-

пилися на конституційно-нормативному рівні – наприклад, презумпція невинуватості обвинуваченого закріплена в ст. 62 Конституції України [3].

Сутність кримінально-правових презумпцій полягає у припущенні існування певного юридичного факту, що має кримінально-правові наслідки, незалежно від того, доведені чи ні будь-які пов'язані з ним факти. Наприклад, презумпція, яка полягає в гіпотезі нерозуміння особою, яка не досягла відповідного віку, суспільної небезпечності вчиненого нею діяння, визначає подальший розвиток кримінально-процесуальних відносин, а саме їх невиникнення у цьому випадку взагалі або припинення на початковій стадії кримінального процесу. Статистичні дані, за допомогою яких можна визначити ймовірність вчинення певних злочинів за певних обставин, є основою великої кількості кримінально-правових презумпцій. Для прикладу, особа, яка вчинила злочин, перебуваючи при цьому у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів, або у стані алкогольного сп'яніння, підлягає кримінальній відповідальності. Ця презумпція базується на багаторічному досвіді та вказує на те, що значна кількість злочинів вчиняється в такому стані.

У кримінальному праві важлива роль належить непрямим презумпціям. Із таких презумпцій можна виокремити презумпцію втрати особою суспільної небезпечності після закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, презумпцію неусвідомлення особою, яка не досягла відповідного віку, суспільної небезпечності свого діяння, презумпцію знання кримінального закону, презумпцію того, що просте алкогольне сп'яніння, незалежно від його тяжкості, вживання наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, не позбавляє особу здатності розуміти значення своїх дій і керувати ними. Проте повне коло кримінально-правових презумпцій досі не є чітко окресленим, оскільки часто презумпції вбачають у тих нормах, де насправді немає жодного припущення. У Загальній частині кримінального права закріплені такі непрямі презумпції [4]:

- презумпція нерозуміння особою, яка не досягла певного віку, суспільної небезпеки вчиненого нею діяння; презумпція усвідомлення особою, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, суспільної небезпеки вчиненого нею діяння (ст. 22 Кримінального кодексу (далі – КК) України);
- презумпція осудності особи, яка вчинила злочин (ст.ст. 19, 20 КК України);
- презумпція втрати суспільної небезпеки особою після спливу строків давності (ст.ст. 80, 106 КК України);
- презумпція підвищеної суспільної небезпеки діяння, вчиненого за наявності обтяжуючих або кваліфікуючих обставин (ст. 67 КК України);
- презумпція вчинення особою суспільно небезпечного діяння, якщо після притягнення до кримінальної діяльності буде обіймати таку саму посаду або займатись тим самим видом діяльності (ст. 55 КК України).

Непрямі презумпції застосовуються для визначення тих суспільних відносин, які необхідно визначити кримінальним законом як злочинні, як засіб юридичної техніки – задля безпосереднього формулювання та закріплення в нормах кримінального закону злочинів, ступеня їх суспільної небезпеки, караності. Правові презумпції слугують логічним обґрунтуванням, мотивом, яким керується законодавець у процесі визначення діяння злочинного та кримінально караним. Так, наприклад, вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини закріплено спеціальною нормою, а тому загальні норми, що встановлюють відповідальність за вбивство, не застосовуються. При цьому береться до уваги вплив психотравмуючої ситуації, під впливом якої вчиняється злочин, на суб'єкта такого злочину. У цій нормі закладено непряму презумпцію, яка полягає в тому, що ситуація, за умов якої було

вчинено злочин, мала визначальний вплив і сприяла його вчиненню.

Серед презумпцій в кримінальному праві найважливіше місце займає саме презумпція невинуватості. Як правове положення, ця презумпція виникла на певному етапі розвитку суспільства, коли різко постало питання про захист прав людини. Вперше презумпція невинуватості була сформульована у 1789 р. – у ст. 9 Декларації прав людини і громадянина. Нині у міжнародно-правовій практиці положення, які становлять зміст презумпції невинуватості, містяться у Загальній декларації прав людини (ст. 11), Конвенції про захист прав і основних свобод людини (ст. 6), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 14). У вітчизняному законодавстві, крім Конституції України, презумпція невинуватості визначена у низці правових норм, а саме: у Кримінальному кодексі (ст. 2), Кодексі України про адміністративні правопорушення (ст. 7), Кримінальному процесуальному кодексі (ст. 17), Кодексі законів про працю України (ст.ст. 130, 138) тощо.

Однією з найважливіших презумпцій загальної частини є презумпція осудності, яка також прямо не закріплена в нормах кримінального права. Необхідність прямого закріплення зазначеної презумпції продиктована, перш за все, потребами практики, оскільки вона часто застосовується судом [5].

У кримінально-правовому регулюванні за допомогою презумпцій досягають таких цілей:

- підтримка узгодженості норм кримінального права з нормами інших галузей права;
- забезпечення сталості кримінально-правового регулювання;
- досягнення юридичної лаконічності та чіткості;
- фокусування на використанні найбільш доцільних засобів кримінально-правового впливу.

Погоджуючись із думкою А.В. Грошева, варто зазначити, що презумпції в кримінальному праві можуть розглядатися у трьох аспектах: філософсько-правовому (презумпції виступають як основоположні цілі, ідеї, принципи правового регулювання, які мають загальне значення на рівні всієї системи правових норм); законотворчому (презумпції впливають на законотворчу техніку конструювання окремих норм та інститутів кримінального права) та правозастосовному (презумпції набувають безпосереднього регулюючого значення в кримінально-правових відносинах) [6].

Для досягнення ефективності правового регулювання необхідним є забезпечення узгодженості норм кримінального права з нормами інших галузей права, оскільки норми конкретної галузі права та усього права становлять єдину цілісну систему із взаємопов'язаних елементів. У разі зміни норми без врахування її системних зв'язків є ризик виникнення колізій у праві. У цьому контексті презумпція може констатувати аргументованість законодавчих змін. У структурі презумпції завжди присутні два юридичних факти: перший передбачений гіпотезою норми, а другий передбачений диспозицією.

Презумпції виконують роль правил розподілу тягара доказування. Категорія тягара доказування визначає, який учасник процесу перебуває у стані недоведення, тобто має обґрунтувати наявність шуканого юридичного факту.

У кримінальному процесі розподіл тягара доказування шляхом презюмування може забезпечувати досягнення різних інтересів. На першому місці серед цих інтересів стоїть публічна змагальна рівність сторін. Тягар доказування для інтересів збереження процесуальної рівності покладається на сторону за наступних умов: коли за своїми матеріальними і організаційними можливостями одна сторона фактично набагато сильніша в доказуванні, ніж її опонент, та коли обставини, які треба буде довести, для неї об'єктивно досяжні [7].

Аналізуючи співвідношення презумпцій та висновків, одержаних від непрямих доказів, варто зазначити, що вони є різними категоріями, які мають ключові відмінності. Непрямі докази, як і презумпції, встановлюють доказовий факт, який має зв'язок із фактом, який потребує доведення. Основна відмінність непрямих доказів від презумпцій полягає в тому, що для доведення за допомогою непрямих доказів потрібна сукупність доказових фактів. Так, виявлення відбитків пальців (непрямий доказ) підозрюваного в квартирі потерпілого вказує на присутність у ній підозрюваного (доказовий факт). Щоб зробити висновок, що підозрюваний перебував у квартирі потерпілого саме в момент крадіжки, а не до або після її здійснення, потрібні інші доказові факти. Якби висновок про існування доказуваного факту (участь підозрюваного в крадіжці) можна було зробити на основі одного доказового факту (наявність у квартирі відбитків його пальців), тоді, без сумніву, мала б місце презумпція.

У кримінальному праві презумпція є спеціальним прийомом-припущенням, що розкриває зміст статті кримінального закону з погляду цілей та мотивів, якими керувався законодавець, встановлюючи кримінально-правовий припис або заборону. Презумпції сприяють також подоланню колізій у кримінальному праві. Оскільки навіть наявність незначного дефекту у нормі кримінального права може призвести до неможливості її застосування, презумпції допомагають уникнути безвихідних ситуацій у процесі застосування норм права. Водночас варто зазначити, що об'єктивні потреби правозастосовчої діяльності вказують на необхідність прямого закріплення у статтях кримінального закону тих чи інших презумпцій [5].

Таким чином, є різні теоретичні підходи до трактування змісту юридичних презумпцій. Насамперед, презумпціями є припущення про наявність чи відсутність факту, спрямоване на регулювання суспільних відносин, що умовно приймається за істину та законодавчо закріплюється. У кримінальному праві є ціла низка презумпцій, застосування яких не може бути замінене використанням інших правових засобів відстоювання інтересів учасників правовідносин.

Презумпції використовуються, коли вони є єдиним можливим шляхом виявлення існування чи неіснування, правдивості або хибності юридичних фактів і запобігання правової невизначеності чи зупинення кримінального процесу. Важливість презумпцій також полягає у тому, що вони допомагають розподілити тягар доказування, вказуючи на те, хто і яким чином може спростувати той чи інший факт, що сприяє пришвидшенню процесу вирішення судових спорів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мейер Д.И. О юридических вымыслах и предположениях, о скрытых и притворных действиях. Казань, 1854. С. 127.
2. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве. Учебное пособие. Горький : Изд-во ГВШ МВД СССР, 1974. С. 124.
3. Конституція України № 254к/96-ВР III від 28.06.1996 р. в редакції від 21.02.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
4. Кримінальний кодекс України № 2341 від 05.04.2001 р. в редакції від 26.02.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.
5. Котуха О.С. Непрямі матеріально-правові презумпції в кримінальному праві України. *Часопис Київського університету права. Кримінальне право та криминологія*. 2012. С. 297.
6. Грошев А.В. Презумпции в уголовном праве и их роль в правоприменительной деятельности. *Юридическая техника*. 2010. № 4. С. 145–153. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/prezumpcii-v-ugolovnom-prave-i-ih-rol-v-pravoprimenitelnoy-deyatelnosti>.
7. Burdens of Proof, Presumptions and Standards of Proof in Criminal Cases. *MIZAN LAW REVIEW*. Vol. 8. No.1. 2014. P. 252–270.